

**ԵՐԵՎԱՆԻ ՄԻՋՆԱԴԱՐԻ ՈՒՆՈՐ
ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ
ԱԴՐԲԵՋԱՆԱԿԱՆ ԿԵՂԾԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ**

Գիտական հոդվածների ժողովածու

*Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ գիտության
կոմիտեի ֆինանսական աջակցությամբ՝ 21T-6A043
ծածկագրով գիտական թեմայի շրջանակներում*

Երևան
Մեկնարկ
2023

ՀՏԴ 94(479.25)
ԳՄԴ 63.3(5Հ)
Ե 813

*Հրատարակվում է ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետի
գիտական խորհրդի երաշխավորությամբ*

Խմբագիր՝ պ.գ.դ., պրոֆեսոր Ա. Եղիազարյան
Գրախոսներ՝ պ.գ.դ., պրոֆեսոր Է. Մինասյան
պ.գ.թ., դոցենտ Ա. Հովհաննիսյան

Երևանի միջնադարի ու նոր ժամանակների պատմու-
թյունը և ադրբեջանական կեղծարարությունը: Գիտա-
կան հոդվածների ժողովածու / կազմեց Ա. Եղիազար-
յան: Եր., Մեկնարկ, 2023, 278 էջ:

*Ժողովածուն ընդգրկում է Երևան քաղաքի պատմությանը,
պատմական աշխարհագրությանը և ժողովրդագրությանը նվիր-
ված գիտական հետազոտություններ, որոնք կատարվել են ՀՀ գի-
տության կոմիտեի ֆինանսական աջակցությամբ՝ 21T-6A043
ծածկագրով «Երևանի միջնադարի ու նոր ժամանակների պատ-
մությունը և ադրբեջանական կեղծարարությունը» գիտական թե-
մայի շրջանակներում:*

ՀՏԴ 94(479.25)
ԳՄԴ 63.3(5Հ)

ISBN 978-9939-962-47-4

© Մեկնարկ, 2023
© Եղիազարյան Ա., 2023

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԱԽԱԳԻՏԵԼԻՔ	8
<i>Բաժին առաջին</i>	
ԴՐՎԱԳՆԵՐ ԵՐԵՎԱՆԻ ՄԻՋՆԱԴԱՐԻ ԵՎ ՆՈՐ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ	11
Արման Եղիազարյան ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԻՇԱՏԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ VII ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՄԻՆ	12
Արման Եղիազարյան ԵՐԵՎԱՆԸ VII ԴԱՐԻ 50-ԱԿԱՆ ԹԹ. ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԱՐՇԱՎԱՆՔՆԵՐԻ ՇՐՋԱՆՈՒՄ	27
Արման Եղիազարյան ԵՐԵՎԱՆԸ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՆԵՐԻ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆՈՒՄ. ՈՐՊԵՍ ՔԱՂԱՔ ՀԱՆԴԵՍ ԳԱԼՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿԸ.....	43
Արման Եղիազարյան ԵՐԵՎԱՆԸ XIII-XVI ԴԱՐԵՐՈՒՄ. ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԱՐՉԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆԸ	63
Արման Եղիազարյան ԵՐԵՎԱՆԻ 1724 ԹՎԱԿԱՆԻ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԱԴՐԲԵՋԱՆԱԿԱՆ ԿԵՂԾԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ.....	83
<i>Բաժին երկրորդ</i>	
ԵՐԵՎԱՆԻ ՄԻՋՆԱԴԱՐԻ ԵՎ ՆՈՐ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԵՐ	123

Արման Եղիազարյան	
ԵՐԵՎԱՆԻ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԹՎԱՔԱՆԱԿՆ ՈՒ ԿԱԶՄԸ 1590-1724 ԹԹ.....	124
Արման Եղիազարյան	
ԵՐԵՎԱՆԻ ՏԱՐԱԾՔԸ ԵՎ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ XVII- XVIII ԴԴ.....	142
Արման Եղիազարյան, Արա Հովհաննիսյան	
ԵՐԵՎԱՆԻ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԹՎԱՔԱՆԱԿԻ ԵՎ ԱԶԳԱՅԻՆ ԿԱԶՄԻ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԴԻՆԱՄԻԿԱՆ XIX Դ.	171
Arman Yeghiazaryan	
THE CITY OF YEREVAN AT THE EPICENTER OF THE TURCO—PERSIAN WARS FROM THE LATE SIXTEENTH TO THE EARLY EIGHTEENTH CENTURY: CHANGES IN THE STRUCTURE AND DISTRIBUTION OF THE POPULATION OF THE CITY	184
<i>Բաժին երրորդ</i>	
ԵՐԵՎԱՆԻ ՄԻՋՆԱԴԱՐԻ ԵՎ ՆՈՐ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԱԴՐԲԵՋԱՆԱԿԱՆ ԿԵՂԾԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ.....	212
Արման Եղիազարյան, Արա Հովհաննիսյան, Ալիկ Ղարիբյան, Արմինե Չիրոյան	
ԱԴՐԲԵՋԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՇԱՐԱԴՐՄԱՆ ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԸ (ԸՍՏ ԱԴՐԲԵՋԱՆԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ԴԱՍԱԳՐՔԵՐԻ)	213
Ալիկ Ղարիբյան, Ռուզաննա Գասպարյան	
ԱԴՐԲԵՋԱՆԱԿԱՆ ԿԵՂԾԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՐԵՎԱՆԻ ՇՈՒՐՋ	252

Arman Yeghiazaryan, Ara Hovhannisyan, Armine
Chiroyan

FALSIFICATION OF THE HISTORY OF YEREVAN AND
ARTSAKH IN AZERBAIJANI SCHOOL TEXTBOOKS
(GENERAL OBSERVATIONS).....264

ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՀՈԴՎԱԾՆԵՐԻ
ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ 277

Արման Եղիազարյան
Արա Հովհաննիսյան

ԵՐԵՎԱՆԻ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԹՎԱՔԱՆԱԿԻ ԵՎ ԱԶԳԱՅԻՆ
ԿԱԶՄԻ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԴԻՆԱՄԻԿԱՆ XIX Դ.

**XIX դ. առաջին քառորդ. հայերը Երևանի բնակչության
մեծամասնություն**

Երևանի բնակչության տեղաշարժերը XIX դ. ընթացքում ունեցել են խիստ հետաքրքրական դրսևորումներ, որոնց վրա էլ երբեմն հենվում են աղբրեջանցի պատմակեղծարարները, երբ փորձում են Երևանը ներկայացնել որպես «աղբրեջանական քաղաք»⁵⁴²: Ավելին, Երևանի բնակչության վերաբերյալ սկզբնաղբյուրներն էլ երբեմն հաղորդում են հակասական տեղեկություններ, որոնք պատմակեղծարարության համար պարարտ հող են տրամադրում: Պատմակեղծարարները փորձում են այնպես ներկայացնել, թե իբր հայերը մինչև 1828-1829 թթ. Երևանում չեն ապրել և այստեղ են հայտնվել ռուսների կողմից իրականացված վերաբնակեցման արդյունքում, իսկ քաղաքն էլ եղել է «աղբրեջանական», քանի որ թաթարները կամ «աղբրեջանական թուրքերը» այնտեղ մեծամասնություն էին⁵⁴³:

XIX դ. սկիզբը Երևանի պատմության մեջ դժվարին ժամանակաշրջան էր, քանի որ Ցարական Ռուսաստանն ակտիվ ջանքեր էր գործադրում ռազմավարական այդ կարևոր հենակետը Իրանից գրավելու ուղղությամբ: Երևանի գրավման նպատակով պարբերաբար տեղի ունեցող ռազմական գործողությունները, որոնք ուղեկցվում էին բերդի պաշարմամբ, հանգեցրին բնակչության աստիճանական նվազմանը, որը հետևանք էր ինչպես բռնագաղթի, այնպես էլ ծանր պայմաններից դրդված արտագաղթի:

---

⁵⁴² Տե՛ս, օրինակ, Иреванское ханство: российское завоевание и переселение армян на земли Северного Азербайджана, Баку, 2010, с. 78-80.

⁵⁴³ Նույն տեղում:

Մյուս կողմից, թյուրքական մի քանի վաչկատուն ցեղեր, ռուսական զորքի կողմից Այսրկովկասը գրավելուց հետո, տեղափոխվել էին Երևան և հարակից շրջաններ, ինչն ազդել է բնակչության ազգային կազմի հարաբերակցության վրա⁵⁴⁴:

Հրապարակի վրա եղած տվյալները ցույց են տալիս, որ նախքան Ցարական Ռուսաստանին միացվելը հայերը մեծամասնություն էին Երևանում:

1812 թ. Երևանի բնակչությունը, ըստ բրիտանացի դիվանագետ Վ. Աուսլիի՝ 13-14 հազար էր, ըստ որում՝ մինչ այդ եղել էր չորս հազար և ավելացել իսանի ջանքերի շնորհիվ, ով վերաբնակիչներ էր բերել քաղաք⁵⁴⁵: Քաղաքի բնակչության՝ մինչև չորս հազար նվազման պատճառն էլ այն էր, որ 1804 թ. սկիզբ առած ռուս-պարսկական պատերազմի ժամանակ բազմահազար հայեր բռնագաղթեցվել կամ արտագաղթել էին քաղաքից⁵⁴⁶: Ըստ Ղ. Ինճիճյանի՝ Երևանում XIX դ. սկզբին նախկինի համեմատ բնակչությունը նվազել էր մի քանի անգամ, ըստ որում՝ հիմնականում հայերի հաշվին⁵⁴⁷:

---

⁵⁴⁴ Սարգսյան Հ., Երևանի նահանգի բնակչությունը 50 տարում (1850-1900 թթ.), «Բանբեր Երևանի համալսարանի», N 1, Երևան, 1990, էջ 114-115:

⁵⁴⁵ Ouseley W., Travels in Various Countries of the East; More Particularly Persia, Volume 3, London, 1823, p. 440.

⁵⁴⁶ Միայն 1804 թ. երկու հազար հայեր հեռացան Երևանից և տեղափոխվեցին Թիֆլիս: Տե՛ս Шопен И., Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи, Санкт-петербург, 1852, с. 526: XIX դ. առաջին քառորդին Երևանից հայերի արտագաղթի և բռնագաղթի մասին մանրամասնորեն տե՛ս Մելքոնյան Ա., Ժողովրդագրական իրավիճակը Երևանում XIX դարի առաջին քառորդին, Երևան քաղաքի պատմության թանգարան, «Երևան 5» գիտական հոդվածների ժողովածու, Երևան, 2018, էջ 91-95:

⁵⁴⁷ Ինճիճեան Ղ., Աշխարհագրություն չորից մասանց աշխարհի. Ասիոյ, Եւրոպիոյ, Աֆրիկոյ և Ամերիկոյ: Մասն առաջին. Ասիա, հատոր Ա, ի Վենետիկ, 1806, էջ 253: Հեղինակը գրում է, որ նախկին 25 հազար տներից 1806 թ. Երևանում մնացել էին երկու հազարը, որոնցից միայն 150-ն էր հայկական: Ակնհայտ է, որ հեղինակի տվյալները հավաստի չեն, քանի որ, եթե նույնիսկ ընդունենք, որ մեկ տանը բնակվում էր միայն մեկ ընտանիք (իրականում՝ ավելի շատ)՝ 5-6 անդամով, ապա կստացվի, որ քաղաքի 25 հազար տներում

1817 թ. Երևանում եղած բրիտանացի սպա Ջ. Ջոնսոնը վկայում է, որ Երևանում հայերի թիվն ավելի մեծ էր մահմեդականների թվից⁵⁴⁸: Ըստ որում՝ միննույն 1817 թ. Երևան այցելած Ռ. Ք. Փորթերը հաղորդում է, որ քաղաքի բնակչությունը 15 հազարից ավելին չէր⁵⁴⁹: Հայերի թիվը Երևանում, փաստորեն, առնվազն ութ հազար էր: Հայտնի է, որ 1821-1822 թթ. պարսկական բանակը Երևանի խանության տարածքում բնակեցրեց Արևմտյան Հայաստանից բռնագաղթեցված հայերի⁵⁵⁰, սակայն Ջ. Ջոնսոնի վկայությունը ցույց է տալիս, որ հայերը ընդհանուր առմամբ Երևանի մահմեդականների նկատմամբ մինչ այդ էլ՝ 1817 թ. դրությամբ, շարունակում էին ունենալ քանակական գերակշռություն:

Նշվածը հաշվի առնելով Ա. Մելքոնյանը կարծում է, որ 1821-1822 թ. Երևանի խանի կողմից արևմտահայերի բռնի տեղահանման և խնդրո առարկա տարածաշրջան տեղափոխելու հետևանքով Երևանի բնակչությունը 1820-ական թթ. կեսերին դարձավ 17-18 հազար⁵⁵¹, ինչը հաստատվում է պատմաբան, ռազմական գործիչ Վ. Պոտտոյի տեղեկություններով: Վերջինս, անդրադառնալով 1826-1828 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմին և մասնավորապես Երևանի բերդի գրավման իրադարձություններին, նշում է, որ 1827 թ. պաշարված բերդում հավաքված քաղաքի

բնակվում էին 125-150 հազար մարդ, ինչը սխալ է: Հավանաբար, տների ճիշտ քանակը Երևանում 2500-ն էր, իսկ բնակչությունը՝ 12500-ից մինչև 15 հազար: Քաղաքում, փաստորեն, մնացել էր երկու հազար տուն՝ ընդհանուր 10-12 հազար բնակչով, որից 150 տունը կամ 750-900-ը հայեր: Կարծում ենք, որ այս վերջին տվյալը ևս իրական չէ, քանի որ դրանից առաջ և դրանից հետո հենց հայերն էին քաղաքում մեծամասնություն, և նույնիսկ ծավալուն բռնագաղթն ու արտագաղթը չէին կարող նման ազդեցություն ունենալ քաղաքի բնակչության ազգային խմբերի հարաբերակցության վրա:

⁵⁴⁸ A Journey from India to England, Through Persia, Georgia, Russia, Poland, and Prussia, in the Year 1817 by Lieut. Col. John Johnson, C. B., Illustrated with Engravings, London, 1818. p. 230.

⁵⁴⁹ Porter R. K., Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia, during the years 1817, 1818, 1819, and 1820, volume I, London, 1821, p. 197.

⁵⁵⁰ Մելքոնյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 95-99:

⁵⁵¹ Նույն տեղում, էջ 100:

18 հազար բնակչության մեծ մասը հայեր էին⁵⁵²: Նույնն է հայտնում նաև Երևանի ուսուցչական սեմինարիայի ուսուցիչ Կ. Շուլցինը. «Այն ժամանակ (իմա՝ 1827 թ. գարնանը-Ա.Ե., Ա.Հ.) հայերը կազմում էին քաղաքի բնակչության զգալիորեն գերակշռող տարրը»⁵⁵³: Եվ դա նույնիսկ այն բանից հետո, երբ խանը, բացառելու համար ռուսական բանակին քաղաքի հայերի կողմից հնարավոր աջակցությունը, նրանց բազմաթիվ ընտանիքների բռնի հեռացրեց քաղաքից, իսկ տեղահանությանը հակադրվողներին կոտորեց: Բռնագաղթեցվածները քաղաք վերադարձան արդեն ռուսների կողմից Երևանի բերդը գրավելուց հետո⁵⁵⁴:

Երևանի բնակչությունը 1826-1828 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմից հետո. հայերի թվաքանակի նվազումը

1826-1828 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմը, ինչպես և նախորդը հանգեցրեց Երևանի բնակչության կտրուկ նվազման: Յարական Ռուսաստանին միանալուց հետո՝ 1829-1832 թթ. հաշվումների տվյալներով, Երևանում կար 11463 բնակիչ: Պատմաբան, ազգագրագետ, Հայկական մարզի եկամուտների և արքունի ունեցվածքի վարչության նախագահ Ի. Շոպենի ներկայացրած վիճակագրական տվյալները ցույց են տալիս, որ քաղաքի բնակչության հիմնական մասը կազմել են հայերն ու թաթարները, չնայած այն հանգամանքին, որ նաև նշվում է, որ Հայկական մարզի բնիկ բնակչությունը բաղկացած է եղել հայերից և քրդերից⁵⁵⁵: Մակայն Ի. Շոպենի աշխատության մեջ Երևանի բնակչության ազգային կազմի վերաբերյալ կան միմյանց հակասող երկու

---

⁵⁵² Потто В., Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях, том III: Персидская война 1826-1828 г., выпуск III, издание второе, С.-Петербург, 1888, с. 508. Տե՛ս նաև Покорение Эривани, Солдатская библиотека, издание В. А. Березовского, С.-Петербург, 1900, с. 6.

⁵⁵³ Шульгин К., Взятие г. Эривани (по рассказам старожилов), Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, выпуск четвертый, Тифлис, 1884, отдел II, с. 35.

⁵⁵⁴ Նույն տեղում:

⁵⁵⁵ Шопен И., նշվ. աշխ., էջ 525:

տվյալներ: Սկզբում հեղինակը նշում է, որ Հայկական մարզի (1828-1840 թթ.) Երևան քաղաքում բնակվում էին 6125 հայ և 5338 թաթար, ընդամենը 11463 մարդ⁵⁵⁶, իսկ այնուհետև՝ 1829-1832 թթ. ցարական իշխանությունների հրամանով իրականացրած հաշվումների հիման վրա ներկայացնում վիճակագրական աղյուսակներ, որտեղ նշված թվերի հանրագումարով պարզվում է, որ այդ 11463 բնակիչներն ապրում էին քաղաքի երեք թաղամասերում՝ Շահարում (Հին քաղաք), Կոնդում (Թափաբաշի) և Քարհանքում (Դեմիրբուլաղ)՝ 7331 մահմեդական և 4132 հայ (բռշաների հետ միասին, որոնք 46 ընտանիք էին կամ 195 մարդ) հարաբերակցությամբ, ըստ որում՝ հայերի մեջ բնիկների թիվը 2369 մարդ էր, Իրանից ներգաղթածների՝ 1715, Օսմանյան կայսրությունից ներգաղթածներինը՝ 48⁵⁵⁷: Փաստորեն, մի դեպքում նա ներկայացնում է սեփական տվյալները, իսկ մյուս դեպքում՝ ցարական իշխանությունների հրամանով իրականացված հաշվումների արդյունքները: Մի դեպքում մեծամասնություն են հայերը, իսկ մյուս դեպքում՝ մահմեդականները, ըստ որում, եթե հայերի հաշվարկում հատուկ առանձնացվում են բռշաները, ապա մահմեդականների մեջ առանձնացված չեն պարսիկները, թաթարները, քրդերը: Աղյուսակներում մահմեդականների ներքո նշված են միայն թաթարները: Պետք է նշել, որ մահմեդականներին վերագրվող 5338 թիվը հանդիպում է նաև նշված աղյուսակներում. այդպիսին էր Շահար թաղամասի ընդհանուր բնակչությունը, իսկ քաղաքի 11463 բնակիչների մնացած 6125-ը մյուս երկու թաղամասերում՝ Կոնդում և Քարհանքում բնակվող հայերը, բռշաներն ու թաթարներն էին⁵⁵⁸: Դժվար է ասել՝ արդյո՞ք Ի. Շոպենի տվյալներում սխալ է սպրդել, թե՞ իրականում հայերի թիվը Երևան քաղաքում Հայկական մարզի շրջանում գերազանցում էր թաթարականին⁵⁵⁹, սակայն մի բան ակնհայտ է. 1827 թ. դրու-

⁵⁵⁶ Նույն տեղում, էջ 468:

⁵⁵⁷ Նույն տեղում, էջ 543-546, 635-638, 639-642, 643-646:

⁵⁵⁸ Նույն տեղում, էջ 543-546, 643-646:

⁵⁵⁹ Չ. Կորկոտյանն, օրինակ, կարծում է, որ 1829-1832 թթ. վիճակագրական տվյալներով քաղաքի մահմեդականների թիվը գերազանցել է հա-

յամբ, երբ ռուսները պաշարել էին Երևանը, քաղաքի 18 հազար բնակիչների մեծամասնությունը, այսինքն՝ առնվազն 10 հազարը հայեր էին⁵⁶⁰, իսկ մահմեդականները, որոնց հիմնական հատվածը թաթարներ էին, փոքրամասնություն էին, այսինքն՝ մոտավորապես յոթ-ութե հազար մարդ: Փաստորեն, 1829-1832 թթ. դրուսյամբ, եթե նույնիսկ ընդունենք, որ մահմեդականները Երևանում քանակապես գերազանցում էին հայերին (ըստ Ի. Շոպենի ներկայացրած վիճակագրության՝ համապատասխանաբար 7331 մահմեդական և 4132 հայ), ապա կստացվի, որ նրանց թվաքանակը 1827 թ. համեմատ գրեթե չի փոփոխվել: Այդ պարագայում տեսանելի է, որ մեծապես պակասել էին միայն հայերը՝ 1827 թ. տասը հազարից քաղաքի բնիկ հայերի թիվը հասել է 2369-ի՝ պատերազմի պատճառով փաստորեն կրճատվելով ավելի քան չորս անգամ:

Սակայն շատ հնարավոր է, որ իրականում Ի. Շոպենի ներկայացրած՝ հայերի 6125 և թաթարների՝ 5338 թվերում որևէ սխալ չկա. 6125-ը 1828-1832 թթ. ընթացքում հայերի քանակության մի միջանկյալ տվյալ է, երբ հայերի՝ Երևանում աստիճանաբար նվազող թիվը հասել էր 6125-ի և շարունակել ավելի պակասել՝ հասնելով 4132-ի: Ինչ վերաբերվում է թաթարների թվին, ապա հավանական է, որ քաղաքի 7331 մահմեդականների մեջ հենց այդքան էր հենց թաթարների քանակը: Ըստ որում, քանի որ Ի. Շոպենի ներկայացրած վիճակագրական աղյուսակներում մահմեդականների ներքո նշված են միայն թաթարներ, կարելի եզրակացնել, որ 5338-ը քաղաքի նստակյաց թաթարների քանակն է, իսկ մնացյալ 1993-ը՝ քաղաքում արձանագրվել են ցարական իշ-

---

յերի թվին, և միայն XIX դ. վերջին հայերի թիվը սկզբում հավասարվել, իսկ հետո գերազանցել է մահմեդականների թիվը: Կորկոտյան Ջ., Յերեվան քաղաքի ժողովրդագրությունը. հարյուրամյա աճման պատկերը (1830-1930)՝ համադրված Անդրկովկասի մեծ քաղաքների հետ, Յերեվան, 1932, էջ 45-49: Հ. Սարգսյանը, նկատելով Ի. Շոպենի աշխատանքում եղած թվացյալ հակասությունը, ևս կարծում է, որ տվյալ ժամանակահատվածում Երևանում թաթարները կազմել են մեծամասնություն (Սարգսյան Հ., Երևանի բնակչության շարժընթացը 1824-1914 թթ., <https://yhm.am/archives/11337> 09.09.2011):

⁵⁶⁰ Մելքոնյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 100:

խանությունների հրամանով իրականացված հաշվումների ընթացքում և եղել են քոչվոր (հայտնի է, որ Երևանի մահմեդականների շուրջ 15 %-ը քոչվոր է եղել⁵⁶¹), իսկ Ի. Շոպենի կողմից քաղաքի բնակչության տվյալները հավաքագրելիս քաղաքում միայն 5338 թաթար կար: Այլապես անհնար է, որ Ի. Շոպենը, որ Հայկական մարզի եկամուտների և արքունի ունեցվածքի վարչության նախագահ էր եղել, չնկատեր իր աշխատության մեջ ներկայացրած՝ Երևան քաղաքի բնակչության ազգային կազմի թվային պատկերի վերաբերյալ երկու տվյալների հակասությունը: Ինչ վերաբերվում է Ի. Շոպենի երկու հիշատակություններում նույնական քաղաքի բնակչության ընդհանուր՝ 11463 թվին, ապա պարզ է, որ ռուսական վարչակարգը հենց այդ թիվն էր ճշտել Երևանի գրավումից հետո կատարած հաշվումների արդյունքում:

Ի վերջո, հարկ է արձանագրել, որ 1828 թ. Թուրքմենչայի պայմանագրից հետո կազմակերպված ներգաղթի հետևանքով Երևանում հաստատվեց 366 հայկական ընտանիք կամ 1715 մարդ, իսկ 1829 թ. Ադրիանապոլսի պայմանագրից հետո՝ 11 հայկական ընտանիք կամ 48 մարդ⁵⁶², ընդհանուր առմամբ՝ 1763 մարդ: Վերևում ներկայացված թվերից ակնհայտ է, որ նրանք նկատելի ազդեցություն չեն ունեցել քաղաքի բնակչության թվաքանակի և ազգային կազմի հարաբերակցության փոփոխության վրա:

Ժողովրդագրական փոփոխությունները Երևանում XIX դ. կեսերին և ավարտին. քաղաքում հայերի մեծամասնության վերականգնումը

Երևանի բնակչության թվաքանակի և ազգային կազմի վերաբերյալ բազմաթիվ տեղեկություններ են պահպանվել XIX դ. կեսերին և վերջին, որոնք հնարավորություն են տալիս հստակորեն ներկայացնելու ժողովրդագրական գործընթացները քաղաքում: Կատարվել են տարաբնույթ հաշվումներ և մարդահամար-

---

⁵⁶¹ Մարգարյան Հ., Երևանի նահանգի բնակչությունը 50 տարում, էջ 115:

⁵⁶² Շահազիզ Յե., Հին Յերեվանը, Յե., 1931, էջ 283-284:

ներ, որոնք երբեմն մոտավոր տվյալներ են հավաքագրել և երբեմն հակասել մեկը մյուսին: Պատճառն այն էր, որ Երևանի բնակչության մի մասը նստակյաց չէի, իսկ նստակյացներն էլ հաճախ սխալ տվյալներ են հաղորդել⁵⁶³:

Երևանի բնակչության քանակի և ազգային կազմի վերաբերյալ տվյալներից երևում է, որ քաղաքում հայերի թիվը պակասում է, իսկ մահմեդականներինը՝ ավելանում:

«Կովկասյան օրացույցի» տվյալներով՝ 1834 թ. դրությամբ Երևանի բնակչության թիվը 11465 էր⁵⁶⁴: 1848 թ. և 1849 թ. Երևանի բնակչության քանակը 12815 էր, որից հայեր՝ 5600, թաթարներ՝ 6725⁵⁶⁵: Արդեն 1850 թ. դրությամբ քաղաքում հայերի և թաթարների թիվը հավասարվել էր, թեև ընդհանուր բնակչության քանակը գրեթե չէր փոփոխվել⁵⁶⁶: 1851 թ. դրությամբ Երևանի բնակչության թիվը կտրուկ անկում էր ապրել՝ 9718 մարդ⁵⁶⁷: Մեկ այլ տվյալով՝ այդ ժամանակ Երևանում բնակվում էր 12603 մարդ, սակայն 1834 թ. հետ համեմատած՝ պակասել էր ընտանիքների քանակը՝ 2731-ից մինչև 2606⁵⁶⁸: Քաղաքի 12603 բնակիչներից 6115-ը հայեր էին, 6488-ը՝ թաթարներ, ըստ որում՝ հայ տղամարդկանց թիվը ավելին էր, քան թաթար տղամարդկանց թիվը՝ համապատասխանաբար 3260 և 3205⁵⁶⁹: Հետաքրքիր է, որ 1851 թ. դրությամբ նշվում է, որ մահացությունը Երևանի բնակիչների շրջանում, հատկապես խոլերայի հաճախակի բռնկումների պատճառով, հասնում էր

---

⁵⁶³ Սարգսյան Հ., Երևանի նահանգի բնակչությունը 50 տարում, էջ 114-115:

⁵⁶⁴ Кавказский календарь на 1852 год, изданный от канцелярии наместника Кавказского, Тифлис, 1851, отделение III, с. 439.

⁵⁶⁵ Кавказский календарь на 1849 год, Тифлис, 1848, отделение II, с. 108; Кавказский календарь на 1850 год, изданный от канцелярии наместника Кавказского, Тифлис, 1849, отделение III, с. 50.

⁵⁶⁶ Кавказский календарь на 1851 год, изданный от канцелярии наместника Кавказского, Тифлис, 1850, отделение III, с. 112:

⁵⁶⁷ Кавказский календарь на 1852 год, изданный от канцелярии наместника Кавказского, Тифлис, 1851, отделение II, с. 94.

⁵⁶⁸ Նույն տեղում, էջ 439:

⁵⁶⁹ Նույն տեղում, էջ 441:

տարեկան 800 մարդու⁵⁷⁰, ինչն էլ լույս է սփռում քաղաքի բնակչության և ազգային խմբերի թվաքանակների անընդհատ փոփոխությունների իրողության վրա:

1857 թ. Երևանում ապրում էր 9891⁵⁷¹, 1864 թ.՝ 12170 մարդ⁵⁷²: Իսկ ահա 1873 թ. Երևանի բնակչությունը աճել և հասել էր 15040-ի⁵⁷³, այնուհետև դարձյալ նվազել ու 1879 թ. դարձել 12449⁵⁷⁴, իսկ 1884 թ.՝ 12505⁵⁷⁵: Սակայն հաճախ հնարավոր չէ պարզել ինչքան էր հայերի և մահմեդականների թվաքանակը:

Կովկասի տեղանքի և ազգաբնակչության վերաբերյալ Ցարական Ռուսաստանում հավաքագրված նյութերում անդրադարձ կատարելով այն իրողությանը, որ շուրջ 50 տարվա ընթացքում Երևանի ազգաբնակչությունը գրեթե չէր աճել՝ 1829 թ. 11463 մարդուց 1879 թ. հասնելով 12449-ի, նյութերը հավաքողները և վերլուծողները դրա պատճառ էին համարում քաղաքում տարբեր պատճառներով (ավերակներ, ախոռների և մեծաքանակ իջևանատների շրջակայքում կուտակված թրիք, ճահիճներ, ջրատարներում փտող աղբ, խմելու համար օգտագործվող ջրի որակ և այլն) ձևավորված անառողջ և վնասակար օդը, որի հետևանքով Երևանի բնակիչները հիվանդ և տկար տեսք ունեին: Այդ վնասակար օդը, ինչպես նաև ոչ այնքան որակյալ ջուրը, որ օգտագործում էին երևանցիները, բազմաթիվ հիվանդությունների և մահե-

---

⁵⁷⁰ Նույն տեղում, էջ 439:

⁵⁷¹ Кавказский календарь на 1858 год, изданный от канцелярии наместника Кавказского, Тифлис, 1857, отделение II, с. 125.

⁵⁷² Кавказский календарь на 1865 год, изданный при главном управлении наместника Кавказского, Тифлис, 1864, отделение III, с. 125.

⁵⁷³ Кавказский календарь на 1874 год, изданный при главном управлении наместника Кавказского, Тифлис, 1873, отделение II, с. 172. Հ. Սարգսյանը գտնում է, որ 1873 թ. Երևանի շուրջ 12 հազար բնակիչների 50,1 %-ը հայեր էին, իսկ 48,7 %-ը՝ մահմեդականներ: Սարգսյան Հ., Երևանի բնակչության շարժընթացը 1824-1914 թթ., <https://yhm.am/archives/11337> 09.09.2011

⁵⁷⁴ Зелинский С., Город Эриван, Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, выпуск первый, отдел I, Тифлис, 1881, с. 14.

⁵⁷⁵ Кавказский календарь на 1884 год (високосный), издан Кавказским статистическим комитетом, Тифлис, 1883, с. 20, 34-35.

րի ավելացման պատճառ էին դառնում՝ կասեցնելով քաղաքի բնակչության աճը, որը պետք էր ակնկալել, քանի որ քաղաքը կայսրության ամենամեծ և բնական արտադրանքի առումով ամենահարուստ նահանգներից մեկի կենտրոնն էր: Մինչդեռ հենց այդ պատճառով Երևանի նահանգի մյուս հատվածներում բնակչությունը միևնույն ժամանակահատվածում գրեթե կրկնապատկվել էր⁵⁷⁶: 1870-1879 թթ. վիճակագրական տվյալներով՝ Երևանում մահացել է 2299, ծնվել 3271 հայ, ուստի՝ քաղաքի հայության աճը 10 տարիների ընթացքում կազմել է 972 մարդ, իսկ տարեկան, փաստորեն, միայն 97 մարդ⁵⁷⁷, ինչը ցածր ցուցանիշ է:

Սակայն 1880-ական թթ. երկրորդ կեսից իրավիճակը քաղաքի բնակչության աճի առումով զգալիորեն փոխվեց:

Արդեն 1886 թ. քաղաքում բնակվում էր 14738 մարդ⁵⁷⁸, որից 7142 հայ, 7228 թաթար, 313 ռուս, 14 լեհ, 16 հրեա, 25 այլ ազգերի ներկայացուցիչներ⁵⁷⁹: Փաստորեն, 1886 թ. հայերը քաղաքում կազմում էին 48,47 %, իսկ թաթարները՝ 49,05 %⁵⁸⁰:

1886 թ. և 1897 թ. Ռուսական կայսրության առաջին համընդհանուր մարդահամարի միջև մի միջանկյալ տվյալով, որը վերաբերվում է 1889 թվականին, քաղաքի բնակչությունը 23 հազարից ավելի էր, որի կեսը հայեր էին, իսկ մյուս կեսը՝ ռուսներ, պարսիկներ, թուրքեր, հրեաներ, ասորիներ վրացիներ, հույներ, չեքեզներ և գերմանացիներ⁵⁸¹: Փաստորեն, երեք տարում քաղաքի բնակչության թիվը շուրջ 15 հազարից բարձրացել էր 23 հազարի, որից շուրջ 12 հազարը՝ հայեր, որոնք արդեն կայուն մեծամասնություն էին: Երևանն այդ ժամանակ ուներ յոթ թաղամաս՝ Դամբբուլաղ (Քարհանք), Շեն-թաղ, Նոր-թաղ (Խանվղբաղ), Շհար (Հին քաղաք), Ձորագյուղ (Դարաքենդ), Կոնդ (Թափաբաշ) և

---

⁵⁷⁶ Зелинский С., նշվ. աշխ., էջ 14-18:

⁵⁷⁷ Նույն տեղում, էջ 18-22:

⁵⁷⁸ Кавказский календарь на 1897 год, Тифлис, 1896, V, с. 20, 32-33.

⁵⁷⁹ Նույն տեղում, էջ 58-59:

⁵⁸⁰ Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886 г., Тифлис, 1893, с. 216.

⁵⁸¹ Տեղագրություն [հայրենագիտություն] Երեւանի, աշխատասիրեց Ա. Աղամեանց, Երեւան, 1889, էջ 29:

Նորք, որը մինչ այդ առանձին գյուղ էր և Երևանին էր միացել 1843 թ.⁵⁸²:

1897 թ. Ռուսական կայսրության առաջին համընդհանուր մարդահամարի տվյալներով քաղաքում բնակվում էր 29006 (ըստ «Կովկասյան օրացույցի»՝ 29033⁵⁸³) մարդ⁵⁸⁴: Երևանի նահանգում բնակվում էին 53,16 % հայ, 37,75 % թաթար և այլ ազգությունների ներկայացուցիչներ⁵⁸⁵, իսկ Երևան քաղաքում՝ 29 006 մարդ, որից հայերեն խոսողները 12 523 (43.2 %), իսկ «թաթարերեն» խոսողները՝ 12 359 (42,6 %): Կային նաև այլ լեզուներով խոսող խմբերի ոչ մեծաթիվ ներկայացուցիչներ, օրինակ՝ ռուսերենը՝ 2663 մարդ կամ քաղաքի բնակչության 11 %-ը⁵⁸⁶: Փաստորեն, 10-11 տարում Երևանի բնակչությունը աճել էր գրեթե երկու անգամ, իսկ հայերը շարունակում էին լինել մեծամասնություն:

1899 թ. Երևանում հրատարակվել է քաղաքի վերաբերյալ հայրենագիտական գրքույկ, որտեղ առկա տեղեկությունները, համեմատելով 1889 թ. հրատարակված նմանատիպ գրքույկի⁵⁸⁷ վերոբերյալ տվյալների հետ, կարելի է ներկայացնել քաղաքի բնակչության աճի և նրա ազգային կազմի հարաբերակցության փոփոխության դինամիկան: Տասը տարի անց՝ 1899 թ. տվյալներով, վերոհիշյալ յոթ թաղամասներն ընդգրկող քաղաքում բնակվում էր շուրջ 29 հազար մարդ, որի կեսը հայեր էին, իսկ մյուսները՝ ռուսներ, թուրքեր, պարսիկներ, հրեաներ և այլն⁵⁸⁸: Այսինքն՝ հայերի թիվը 12 հազարից 10 տարում հասել էր 14,5 հազարի:

---

⁵⁸² Նույն տեղում, էջ 10:

⁵⁸³ Кавказский календарь на 1897 год, Тифлис, 1898, III, с. 20, 34-35.

⁵⁸⁴ Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. LXXI: Эриванская губерния, под. ред. Н. Тройницкого, таб. XIII-XIV, 1905, 54-62

⁵⁸⁵ Նույն տեղում, էջ X:

⁵⁸⁶ Նույն տեղում, էջ 54-62:

⁵⁸⁷ Տեղագրութիւն [հայրենագիտութիւն] Երեւանի, աշխատասիրեց Ա. Աղամեանց, Երեւան, 1889:

⁵⁸⁸ Տեղագրութիւն (հայրենագիտութիւն) Երեւանի, երկրորդ տպագրություն, աշխատասիրեց Ա. Աղամեանց, Վաղարշապատ, 1899, էջ 33-34:

Վերևում ներկայացվածից պարզ է, որ, Երևան քաղաքի բնակչության հաշվարկներ կատարելիս պետք է անպայման հաշվի առնել, թե ինչ տարածք էր ընդգրկում քաղաքը առանձին ժամանակահատվածում: Օրինակ՝ Ի. Շոպենի հաշվարկները վերաբերվում են միայն Շհար, Կոնդ և Քարհանք թաղամասերին: Ըստ որում՝ Կոնդ թաղամասի մաս էր կազմում այդ պահին անմարդաբնակ Ձորագյուղը, ինչպես նաև որոշ անմարդաբնակ բնակավայրեր՝ Նորքի ու Հին քաղաքի միջև և Ձորագյուղի հարևանությամբ⁵⁸⁹: Իսկ ահա արդեն յոթ թաղամասերից բաղկացած Երևանում XIX դ. վերջին բնակվում էր մոտ 30 հազար մարդ:

Ամփոփում

Երևան քաղաքի բնակչությունը XIX դ. ընթացքում մերթընդմերթ ավելացել ու նվազել է՝ պատերազմների, որոնց կիզակետում հայտնվել է քաղաքը, հիվանդությունների և այլ պատճառներով: Քաղաքի բնակչության և նրա ազգային կազմի վերաբերյալ առկա են բազմաթիվ և տարաբնույթ տեղեկություններ, որոնց համադրումով ստանում ենք հետևյալ պատկերը: Երևանի բնակչության թիվը դարի սկզբին 15-18 հազար մարդ էր, որոնց մեծամասնությունը հայեր էին: Սակայն ռուսական զորքերի կողմից քաղաքի գրավումից հետո, չնայած սկզբում հայերը շարունակում էին մնալ մեծամասնություն, նրանց թիվը աստիճանաբար նվազեց՝ երբեմն զիջելով մահմեդականների թվին, որը ևս կայուն չէր: Սակայն 1870-ական թվականներից սկսած քաղաքի բնակչությունը սկսեց աճել և արդեն 1889 թվականից հայերը Երևանում կրկին դարձան կայուն մեծամասնություն:

---

⁵⁸⁹ Шопен И., նշվ. աշխ., էջ 463-465:

Arman Yeghiazaryan
Ara Hovhannisyan

**DYNAMICS OF CHANGES IN THE POPULATION AND ETHNIC
COMPOSITION OF THE CITY OF YEREVAN IN THE XIX
CENTURY**

Throughout the XIX century, the population of the city of Yerevan increased and decreased from time to time due to wars in which the city was the epicenter, diseases and other reasons. There are many different types of information regarding the city's population and its national composition. Comparing and combining them, we get the following picture. At the beginning of the century, 15-18 thousand people lived in Yerevan, and the majority were Armenians. However, after the capture of the city by Russian troops, although the Armenians initially remained the majority, their numbers gradually decreased, and sometimes even Muslims, whose numbers were not stable, constituted a relative majority. However, starting in the 1870s, the city's population began to grow, and from 1889 Armenians again became a stable majority in Yerevan.